

دانشگاه قرآن و حدیث
پریس تهران

پایان نامه کارشناسی ارشد
رشته فقه و مبانی حقوق اسلامی

عنوان پایان نامه

مبانی فقهی مشروعیت همه پرسی (رفراندوم) در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران

استاد راهنما

حجت الاسلام و المسلمین دکتر مرتضی چیت سازیان

دانشجو

حمیدرضا کریمی

ماه و سال دفاع

مرداد ماه ۱۳۹۵

تمام حقوق این اثر متعلق به دانشگاه قرآن و حدیث است.

تقدیم به

تقدیم به پدرم، کوهی استوار و حامی من در طول تمام زندگی
تقدیم به مادرم، سنگ صبوری که الفبای زندگی به من آموخت.

سپاسگزاری

از خواننده محترم تقاضا دارم که اگر هنگام مطالعه مجموعه حاضر به مطلب مفید دسترسی پیدا نمود، حتماً آن را به حساب فقیهان و دانشمندان بزرگ و مجتهدانی بگذارد که این کمترین، از محضر و آثار آنان اخذ و بهره‌مند شده است. در همین جا لازم است از استاد و اندیشمند محترم حضرت حجت السلام و المسلمین جناب آقای دکتر چیت‌سازیان که در انجام این تحقیق، بنده را راهنمایی و مورد عنایت خویش قرار داده‌اند نهایت تشکر و امتنان به عمل آورم.

چکیده

رفراندوم و همه‌پرسی از جایگاه والائی در نظام ولائی و جمهوری اسلامی برخوردار است.

تا کنون بیشتر به جنبه‌های حقوقی موضوع پرداخته شده‌است و در بحث قانون به ابعاد انتخابات و گزینش و افکار عمومی و آرای مردم تکیه شده‌است. اینکه همه‌چرسی و بازگشت به آرای مردم می‌تواند تا حدود زیادی دغدغه آنها را در نوع حکومت برطرف نماید و امروزه به عنوان مهمترین ابزار در حکومت‌های آزاداندیش و دموکراتیک مطرح است. اما ابعاد فقهی موضوع شکافته نشده‌است و باید با بررسی موشکافانه در این زمینه تلاش شود.

گرچه فقها بطور مستقیم وارد موضوع نشده‌اند و به اجمال به بررسی موضوع پرداخته‌اند؛ در این پایان‌نامه با مراجعه به کتب فقهی و آرای فقها و قواعد فقهیه تلاش شده‌است زوایای مبهم آن روشن گردد. لذا به استناد سیره عقلاء و جایگاه عقل در شرع و مستقلات عقلیه تا حدودی مشروعیت همه‌پرسی روشن می‌گردد.

اما ادله مشورت و آیات و روایات در این زمینه و حکم عقل و پرداختن به عناوین ثانویه تا حدودی موضوع را تسهیل می‌نماید. قواعد فقهیه‌ای همچون قاعده غنم موضوع را تکمیل می‌نماید و تلاش نگارنده با ادله فوق می‌تواند جایگاه همه‌پرسی را روشن نماید.

ضمناً پایان‌نامه در دو بخش است که بخش اول خود به دو فصل که در فصل اول ضمن ارائه تعریفی از همه‌پرسی و بررسی تمایز آن با انتخابات و افکار عمومی به بررسی اصول مقوله‌های مرتبط با همه‌پرسی پرداخته‌ایم.

در بخش دوم که متضمن ۳ فصل است، در فصل اول به بررسی ساختار قانونی و سیاسی همه‌پرسی پرداخته شده و در فصل دوم ارتباط این موضوع را با قوای مقننه و مجریه مورد بررسی قرار گرفته و در فصل سوم نیز به ادله مبانی فقهی آن را به تفصیل بیان نموده‌ایم.

واژگان کلیدی: رفراندوم، دموکراتیک، آرای فقها، قواعد فقهیه، افکار عمومی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱۱	فصل اول: کلیات و مفاهیم
۱۲	۱. ۱. کلیات
۱۲	۱. ۱. ۱. بیان مسئله
۱۳	۱. ۱. ۲. اهمیت و ضرورت تحقیق
۱۳	۱. ۱. ۳. سوالات تحقیق
۱۳	۱. ۱. ۳. ۱. سوال اصلی
۱۳	۱. ۱. ۳. ۲. سوال های فرعی
۱۴	۱. ۱. ۴. فرضیات تحقیق
۱۴	۱. ۱. ۴. ۱. فرضیه اصلی
۱۴	۱. ۱. ۴. ۲. فرضیه فرعی
۱۵	۱. ۱. ۵. پیشینه تحقیق
۱۶	۱. ۲. مفهوم و اصول همه‌پرسی
۱۶	۱. ۲. ۱. مفهوم رفراندوم
۱۷	۱. ۲. ۱. ۱. دموکراسی
۲۴	۱. ۲. ۲. تمایز همه‌پرسی با انتخابات و افکار عمومی
۳۰	۱. ۳. بررسی اصول و مقوله‌های مرتبط با همه‌پرسی
۳۰	۱. ۳. ۱. همه‌پرسی و توسعه سیاسی
۳۴	۱. ۳. ۲. همه‌پرسی و حاکمیت قانون
۴۷	فصل دوم: پیشینه تاریخی همه‌پرسی در ایران
۴۸	۱. ۲. همه‌پرسی در دوره مشروطیت
۴۸	۱. ۱. ۲. همه‌پرسی ۱۲ و ۱۹ مرداد ۱۳۳۲
۵۹	۱. ۲. ۱. همه‌پرسی ۶ بهمن ۱۳۴۱
۶۶	۱. ۲. ۲. همه‌پرسی در جمهوری اسلامی

۶۶.....	۱.۲.۲. همه پرسى ۱۲ و ۱۳ فروردین ۱۳۵۸
۷۰.....	۲.۲.۲. همه پرسى ۱۲ آذر ۱۳۵۸
۷۵.....	۳.۲.۲. همه پرسى بازنگرى قانون اساسى
۷۹.....	فصل سوم: همه پرسى قانونى و سياسى
۸۲.....	۱.۳. همه پرسى قانونى
۸۲.....	۳.۱.۱. همه پرسى تقنینى (موضوع اصل ۵۹)
۸۵.....	۳.۱.۱.۱. قلمرو وضع قواعد از طريق همه پرسى
۸۷.....	۳.۱.۱.۲. ابتكار همه پرسى
۸۸.....	۳.۱.۱.۳. شأن و ارزش مصوبات از طريق همه پرسى
۸۹.....	۳.۱.۲. همه پرسى تأسيسى (موضوع اصل ۱۷۷)
۹۳.....	۳.۱.۲.۱. مشروعيت قانون اساسى
۹۶.....	۳.۱.۲.۲. همه پرسى و تعيين نظام سياسى کشور
۹۹.....	۳.۲. همه پرسى سياسى
۱۰۱.....	فصل چهارم: همه پرسى و قواى مقننه و مجريه
۱۰۲.....	۴.۱. همه پرسى و قوه مقننه
۱۰۲.....	۴.۱.۱. همه پرسى و مجلس شورای اسلامى
۱۰۲.....	۴.۱.۱.۱. ارتباط همه پرسى با مجلس شورای اسلامى
۱۰۳.....	۴.۱.۱.۲. ارتباط همه پرسى با استقلال قوه مقننه
۱۰۴.....	۴.۱.۲. همه پرسى و نظارت استصوابى شورای نگهبان
۱۰۵.....	۴.۱.۲.۱. نظارت شورای نگهبان بر مصوبه مجلس در خصوص ارجاع امر به همه پرسى
۱۰۵.....	۴.۱.۲.۲. نظارت شورای نگهبان در جریان اجراى همه پرسى
۱۰۶.....	۴.۱.۲.۳. نظارت يا عدم نظارت شورای نگهبان بر نتیجهى همه پرسى
۱۱۰.....	۴.۲. همه پرسى و قوه مجريه
۱۱۰.....	۴.۲.۱. همه پرسى و رهبر
۱۱۱.....	۴.۲.۱.۱. نظريه عموميت اختيارات مقام رهبرى

۱۱۱.....	۴. ۲. ۱. ۲. نظریه خاص بودن اختیارات مقام رهبری
۱۱۳.....	۴. ۲. ۲. همه پرسی و رئیس جمهور
۱۱۵.....	۴. ۲. ۲. ۱. منع تجدید نظر در قانون اساسی
۱۱۵.....	۴. ۲. ۲. ۲. منع همه پرسی
۱۱۷.....	فصل پنجم مبانی فقهی همه پرسی (رفراندوم) و انتخابات
۱۱۸.....	۵. ۱. مستندات مشروعیت همه پرسی
۱۱۸.....	۵. ۱. ۱. سیره عقلا
۱۱۹.....	۵. ۱. ۲. توصیه قرآن و سنت بر مشورت و ترجیح نظر اکثریت
۱۲۳.....	۵. ۱. ۳. روایات مشورت
۱۲۵.....	۵. ۱. ۴. نظر اکثریت از منظر معصومین
۱۲۶.....	۵. ۱. ۵. حکم عقل
۱۲۷.....	۵. ۱. ۶. عناوین ثانویه
۱۲۸.....	۵. ۲. قواعد فقهیه برای مشروعیت همه پرسی و مشورت در امر حکومت
۱۲۸.....	۵. ۲. ۱. یک - قاعده عدم ولایت بر غیر
۱۲۸.....	۵. ۲. ۲. دو - قاعده «من له الغنم فعلیه الغرم»
۱۲۹.....	۵. ۲. ۳. سه - بنای عقلا
۱۳۰.....	۵. ۲. ۴. چهار - [قاعده] عدالت
۱۳۱.....	۵. ۲. ۵. پنج - محدود کردن حاکم غیر معصوم
۱۳۲.....	۵. ۲. ۶. شش - مصلحت
۱۳۲.....	۵. ۲. ۷. هفت - حفظ نظام از اوجب واجبات است
۱۳۴.....	۵. ۳. انتخابات و ضرورت قانون گذاری و مراحل تشریح تا اجرای قانون
۱۳۴.....	۵. ۳. ۱. انتخاب در حکومت فقیه جامع الشرایط
۱۳۵.....	۵. ۳. ۲. مشروعیت و ضرورت قانون گذاری بشری
۱۳۵.....	۵. ۳. ۳. مراحل تشریح تا اجرای قانون
۱۳۸.....	نتایج

۱۴۰.....	منابع و مأخذ
۱۴۰.....	منابع فارسی
۱۴۲.....	منابع عربی
۱۴۳.....	منابع انگلیسی
۱۴۳.....	مقالات
۱۴۶.....	الخلاصة
۱۴۷.....	Abstract

فصل اول:

کلیات و مفاهیم

۱.۱. کلیات

۱.۱.۱. بیان مسئله

رفراندوم یا همه پرسی در لغت‌نامه‌ها به روش مستقیم مراجعه به مردم در حل مسائل اجتماعی، اقتصادی، سیاسی به جای حل مسائل از طریق نمایندگان در مجلس تعریف شده است. در رفراندوم یا همه‌پرسی معمولاً تعیین نظام حاکم، تغییر اصول قانون اساسی و مسائل بسیار مهم اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی به نظرخواهی عموم گذاشته می‌شود و مردم با آرای مستقیم خود در مورد سوال دولت پاسخ می‌گویند. امروزه حق تعیین سرنوشت مردم تقریباً از سوی همه حکومت‌ها به رسمیت شناخته شده است و این امر در حقوق ایران نیز در اصل ۵۶ پیش‌بینی شده است. یکی از ویژگی‌ها و افتخارات نظام جمهوری اسلامی ایران اتکای به آرای عمومی و حاکمیت ملت برای سرنوشت خویش می‌باشد. انقلاب اسلامی همانطور که از ابتدا با حرکت مردم آغاز شده و به بار نشسته است پس از پیروزی انقلاب اسلامی نیز بر اساس دیدگاه امام خمینی رحمته‌الله و سایر اندیشمندان اسلامی تکیه زیادی بر استفاده از آرای مردم و حاکم نمودن ملت بر سرنوشت خویش نموده است. در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران در اصول متعددی به این ویژگی مهم اشاره شده است. و مشروعیت با مقبولیت در ایجاد حاکمیت در بعد اسلامی‌اش منافاتی با یکدیگر ندارند و مکمل یکدیگرند لذا مشروعیت یک امر اکتسابی و از جانب خداوند است و مقبولیت یک امر اکتسابی است و به پذیرش عمومی و اقبال گسترده مردم به حکومت بر می‌گردد. حکومت اسلامی به همراهی و پشتیبانی ملت نیازمند است و همراهی مردم می‌تواند این حکومت را در برابر تمامی دشمنان داخلی و خارجی مصونیت ببخشد. امام علی علیه‌السلام در نامه‌ای به مالک اشتر

دستور می‌دهد که تکیه گاه او در همه حال و در همه چیز توده‌های زحمت کش باشند و از تکیه کردن بر ثروتمندان خودخواه و پر توقع بپرهیزد و همواره در فکر خشنودی و رضای گروه اول باشد نه دوم. حضرت امام خمینی رحمته الله نیز در این زمینه می‌فرماید:

«ملت باید پشتیبان دولت‌ها باشد، دولتی که پشتیبان ندارد شکست می‌خورد. و این مجموعه تحقیقاتی به به بررسی و روشنگری از منظر جنبه فقهی و حقوقی بر ساز و کار حاکم بر نحوه ایجاد و اجراء مقبولیت و مشروعیت در نظام جمهوری اسلامی ایران می‌پردازد.»

۱.۱.۲. اهمیت و ضرورت تحقیق

با توجه به این که حاکمیت مطلق بر جهان و انسان از آن خداوند متعال است و او انسان را بر سرنوشت خویش حاکم ساخته است و هیچ کس نمی‌تواند این حق الهی را از او سلب کند و از جهت که کاربرد رفراندوم با توجه به ریشه غربی بودنش در جامعه آن را وارداتی می‌دانند و خداوند حق حاکمیت را به عنوان یک ودیعه الهی برای انسان قائل شده است برای بررسی ابعاد داخلی و اینکه با توجه به منابع قوی همچون آیات و روایاتی که به این امر اشاره دارد محقق بر خود لازم دانسته که در این حوزه قلم فرسایی کند.

۱.۱.۳. سؤالات تحقیق

۱.۱.۳.۱. سوال اصلی

۱- مبانی فقهی مشروعیت نظام حقوقی همه پرسی در حقوق جمهوری اسلامی ایران کدامند؟

۱.۱.۳.۲. سوال های فرعی

۱- رفراندوم یا همه پرسی با مشروعیت حکومت اسلامی تعارض محتوایی دارد؟

۲- در چه موضوعاتی مراجعه به آرای عمومی مشروع است؟

۳- برگزاری همه پرسی نیازی به تأیید شورای نگهبان یا صدور فرمان همه پرسی توسط رهبری را دارد یا خیر؟

۱.۱.۴. فرضیات تحقیق

۱.۱.۴.۱. فرضیه اصلی

ماهیت حقوقی شکل‌گیری اراده مردم و یا مفهوم صلاح عمومی موضوعی است که محل بحث بسیار از کار شناسان حقوقی است. آنچه که در تحلیل فرایندهای سیاسی با آن روبه‌رو هستیم بیشتر نه یک اراده اصیل بلکه اراده ساخته شده است. در واقع مردم نه موضوعات را طرح می‌کنند و نه درباره آن تصمیم می‌گیرند بلکه موضوعاتی که به سرنوشت آنان شکل می‌بخشند معمولاً برای آنان ایجاد شده و مورد تصمیمات واقع می‌شوند. در نظریه کارشناسان دو رویکرد به این مهم وجود دارد: اول نظریه نواندیشان است که رفراندوم را همراه با نظر تدوین‌کنندگان قانون اساسی می‌دانند و دوم نظریه سنتی است که برخلاف نظر اول، آن را مغایر با نظر تدوین‌کنندگان قانون اساسی دانسته و آن را موجب بی اعتبار کردن قانون اساسی می‌دانند. به هر روی مشارکت دادن مردم از شاخصه ملی حکومت‌های دموکراتیک است ولی به دلیل پیچیده بودن جوامع مدرن، اعمال دموکراسی مستقیم ممکن نیست.

۱.۱.۴.۲. فرضیه فرعی

در حکومت مبتنی بر ولی فقیه به عنوان یک حکومت اسلامی، مردم با آگاهی و عشق و علاقه نظام اسلامی را انتخاب کرده و خواستار اجرای قوانین الهی می‌باشند. و اساساً بدون انتخاب و پشتیبانی مردم حکومت اسلامی هیچ امکان اجرایی ندارد. در حکومت اسلامی انتخاب مسئولان نظام (رهبری، رئیس‌جمهور، نمایندگان مجلس و ...) از سوی مردم است که بعضی از این انتخاب‌ها مستقیم و برخی غیر مستقیم است. مردم مستقیماً رئیس‌جمهور، نمایندگان مجلس خبرگان، نمایندگان مجلس شورای اسلامی، نمایندگان شوراهای شهر و روستا را انتخاب می‌کنند. و به طور غیر مستقیم (با یک واسطه) در انتخاب رهبری توسط خبرگان منتخب خود نقش دارند. همچنین به طور غیر مستقیم (با یک واسطه) در انتخاب وزراء و مسئولان عالی رتبه دیگری که توسط ریاست جمهوری و مجلس شورای اسلامی انتخاب می‌شوند نقش دارند.

لازم است، حاکم با مشورت از نظریات مردم آگاه گردد و در مدیریت هر چه بهتر جامعه از آن بهره‌بردارد، ولی بهر حال تصمیم‌گیری نهایی بر عهده خود اوست که آیا به رأی خود عمل نماید یا به رأی دیگران، بله در جایی که حکم مسئله‌ای از جانب خداوند متعال و معصومین علیهم‌السلام بیان شده باشد، حاکم موظف است بر طبق آن عمل نماید، هرچند بر خلاف نظر مردم باشد، و مردم حق اعتراض ندارند؛ زیرا خود پذیرفته‌اند که حکومتشان بر

اساس دستورات الاهی و قوانین اسلام باشد. امام علی علیه السلام در این باره می‌فرماید:

«این که گفتید با شما مشورت کنم، به خدا سوگند من رغبتی به ولایت و حکومت نداشتم، ولی شما مرا بدان فرا خواندید و بر عهده‌ی من گذاشتید و من خوف آن داشتم که با رد کردن درخواست شما، امت به اختلاف دچار شود، پس وقتی بر عهده‌ی من نهاده شد، به کتاب خدا و سیره و سنت رسول اکرم صلی الله علیه و آله نظر کردم و بر اساس راهنمایی کتاب و سنت عمل کرده و از آنها پیروی کردم و نیازی به نظر شما و دیگران نداشتم، ولی اگر در موردی در کتاب خدا و سنت پیغمبر حکمی را نیافتم و نیازمند مشورت شد، با شما مشورت می‌کنم.»

۱.۱.۵. پیشینه تحقیق

مسئله حکومت یک مسئله عقلانی است و قدمت آن به اندازه تاریخ بشر است و همیشه یک مدیری بر جامعه بشری حکومت داشته است لذا نیاز به حکومت و اصل حکومت یک امر عقلانی است که تمام عقلای عالم آن را قبول دارند و دین اسلام نیز این معنا را پذیرفته است و استقلال و حفظ تمامیت ارضی و شکوفائی اقتصادی کشور متوجه حضور و قبول مردم است و حکومتی مشروعیت دارد که به دنبال مقبولیت باشد. کتاب رفراندوم در ایران نگاهی به تاریخ و سوابق رفراندوم، بیانگر این است که در عمل، از آن بیش از هر چیز برای پیش برد اهداف و مقاصد سیاسی بهره‌جویی شده است. اگرچه حق حاکمیت بر سرنوشت خویش و حق انتخاب را از شاخصه‌های دموکراسی بر می‌شمارند اما به دلیل تعابیر و تعاریف متفاوت و گاه متضاد از دموکراسی در خصوص حق حاکمیت مردم بر سرنوشت خویش و حق انتخاب، دیدگاه‌های متفاوت با یکدیگر به مجادله پرداخته‌اند در کتاب ابوالفضل قاضی در بعد بین الملل آن در مورد بعد از جنگ جهانی دوم و پس از آزادی فرانسه از اشغال آلمان هیتلری، در رفراندوم ۱۹۴۵ سه راه پیش‌بینی شده بود که رأی‌دهندگان این کشور باید یکی را برگزیده و به آن رأی می‌دادند: یا بازگشت به قانون اساسی ۱۸۷۵ یعنی جمهوری سوم، یا ایجاد مجلس مؤسسان حاکمی که اختیار کامل در تدوین قانون اساسی جدید داشته باشد و یا تأسیس مجلس مؤسسان با اختیارات محدود و در خصوص موضوعات مشخص. اشاره به نقش رفراندوم دارد. دکتر ناصر کاتوزیان در این باره می‌گوید: همه پرسى امکان انتخاب محدود است و اراده عمومى با گفتن آرى يا نه نمى‌تواند تمام خواست‌هاى

خود را بیان کند، پس بهتر است که تنها برای امور مهم و کلی مورد استفاده قرار گیرد و چهره استثنایی داشته باشد و قانونگذاری به مجلس نمایندگان و بحث‌های آزاد آنان واگذار شود.
و در این موضع مشخصه مورد کاملاً مشابه یافت نشد و نیاز به پژوهش وجود دارد.

۲.۱. مفهوم و اصول همه‌پرسی

۱.۲.۱. مفهوم رفراندوم

رفراندوم Referendum، Referandom یا همه‌پرسی در لغت‌نامه‌ها به روش مستقیم مراجعه به مردم در حل مسائل اجتماعی، اقتصادی، سیاسی به جای حل مسائل از طریق نمایندگان در مجلس تعریف شده است و اعراب آن «استفتاء الامة»^۱ می‌باشد، در فرهنگ لغت فارسی به معنی مراجعه به آراء و افکار عمومی برای رد و قبول امری آمده است.^۲

رفراندوم عبارت است از مراجعه به آرای ملت در امور مربوط به قانون‌گذاری و غیر آن.^۳

از جهت واژه‌شناسی حقوقی به معنای رجوع به آرای عمومی و مشورت گرفتن مستقیم مردم در مورد وضع قانون یا تغییر و اصلاح آن و همچنین کسب نظر شهروندان در باب مسائل مهم مملکتی را «همه‌پرسی» و به اصطلاح فرنگیان «رفراندوم» می‌گویند.^۴

از آنجایی که نهاد همه‌پرسی یا رفراندوم از دل حکومت‌های دموکراتیک بر خواسته است بدون شک بررسی مفهوم همه‌پرسی، بدون تعریف و شناسایی دموکراسی امکان‌پذیر نمی‌باشد لذا ابتدا به تعریف دموکراسی پرداخته و ضمن شناسایی دموکراسی و بررسی انواع آن به ارائه تعریف جامع و مانعی از همه‌پرسی می‌پردازیم.

۱. رحیمی‌نیا، مصطفی، فرهنگ جامع عربی-فارسی، چاپ اول، انتشارات بدیهه، تهران، ۱۳۷۶ ش، ذیل واژه استفتاء الامة.

۲. معین، محمد، فرهنگ فارسی، چاپ چهارم، انتشارات سرایش، تهران، ۱۳۸۱ ش، ذیل واژه رفراندوم.

۳. جعفری لنگرودی، محمد جعفر، ترمینولوژی حقوق، چاپ هشتم، تهران، ۱۳۷۶ ش، ص ۳۳۷.

۴. قاضی شریعت پناهی، ابوالفضل، بایسته‌های حقوق اساسی، چاپ چهارم، نشر دادگستر، تهران، بهار ۱۳۸۰، ص ۱۱۸.

۱.۱.۲.۱. دموکراسی

۱.۱.۱.۲.۱. تعریف دموکراسی

واژه‌ی دموکراسی مانند بسیاری از واژه‌های علم سیاست از قبیل آزادی، امنیت، انقلاب، حکومت و ... دست خوش تحولات مفهومی شد. دموکراسی در یونان باستان مطرح شد، افلاطون با دفاع از حکومت فیلسوفان، دموکراسی را حکومت اکثر نادانان دانست. ارسطو با تمجید از حکومت طبقه‌ی متوسط، دموکراسی را حکومت تهی‌دستان بر شمرد، این برداشت تا عصر رنسانس تداوم داشت اما در عصر مدرن دموکراسی بهترین شیوه‌ی حکومت شناخته شد، به گونه‌ای که امروزه غیر دموکراتیک‌ترین دولت‌ها سعی دارند به نوعی خود را دموکراتیک معرفی نمایند.

علی‌رغم برداشت‌های متفاوت از این واژه می‌توان تعریف کلی آن را حکومت به وسیله‌ی مردم دانست. این واژه در قرن ۱۶ میلادی از لفظ فرانسوی «Democratic» وارد زبان انگلیسی شد که اصل آن از واژه‌ی «Democratia» یونانی می‌باشد که اجزای آن «Demos» «مردم» و «Krate»، «حکومت و فرمانروایی» هستند اولین شکل حکومت دموکراسی در آتن تحقق یافت ولی در بین مردم تبعیض وجود داشت مردم به شهروند و برده، زن و مرد و خارجی‌ان یا بیگانگان تقسیم می‌شدند.^۱

معهد تاریخ دموکراسی را می‌توان به دو دوره‌ی دموکراسی کهن و دموکراسی جدید تقسیم نمود.

دموکراسی کهن به ۲۰۰۰ سال پیش و شهرهای یونان و رم باز می‌گردد. در میان شهرهای یونان آتن بهترین دموکراسی را از سال ۵۰۸ تا ۳۳۸ قبل از میلاد دارا بود، در این دموکراسی فقط مردان ۲۰ سال به بالا شهروند تلقی می‌شدند و از حق شرکت در قدرت بهره می‌بردند. زنان و بردگان و بیگانگان شهروند به حساب نمی‌آمدند و حق مشارکت سیاسی نداشتند. شهروندان به طور مستقیم در قانون‌گذاری شرکت می‌کردند ولی برای احراز از مناصب اجرایی و قضایی بختی برابر داشتند. احراز این مناصب بر اساس قرعه کشی صورت می‌گرفت.

در رم نیز دموکراسی در قالب حکومت جمهوری متولد شد. پولیپ (Polipe) نویسنده یونانی تاریخ رم می‌گوید نظام جمهوری آن کشور از سه عنصر شاهی (کنسول‌ها)، اشرافی (سنا) و دموکراسی (مجالس مردم) تشکیل می‌شد در حوالی ۱۱۰۰ میلادی، در ایتالیای شمالی حدود ۲ قرن حکومت‌های مردمی ظاهر شدند ولی

۱. همان، ص ۱۲۲.

در اواسط قرن ۱۴ میلادی این حکومت‌ها به استبداد انجامیدند.

دموکراسی جدید با پروتستانیسم یا رفرماسیون دینی آغاز گردید. با این حرکت به فرد بها داده شد و او داور رفتارهای خود در پیشگاه خدا قرار گرفت جان لاک در کتاب پدر سالاری و در مخالفت با رابرت فیلمر (Rabbert philmer) - که از قدرت طبیعی پادشاهان دفاع می‌کرد - این وضعیت را آخرین مانع ورود به جامعه مدنی دانست و با استناد به طرح مسأله حضرت نوح عَلَيْهِ السَّلَام و پسران او و یا حکومت داوود نظریه فیلمر را نفی کرد فیلمر با استناد به حضرت آدم عَلَيْهِ السَّلَام، حق الهی سلطنت را مطرح نمود. و آزادی اختیار انسان‌ها را منکر شده بود.^۱ لاک معتقد بود که هیچ کس حق سلطه بر دیگری را ندارد و نمی‌تواند آزادی و رشد را سلب کند و حکومت امانت مردم در دست دولت است، پس اگر دولت به این امانت خیانت ورزد مردم حق دارند در برابر آن مقاومت کنند حق وضع قانون از طرف مردم به دولت داده شده است و افراد باید با رضایت از آن اطاعت و تبعیت نمایند قدرت و قانون برای حفظ آزادی انسان است.

دولت مجبور نبوده یک عقیده را قبول کند پس اصل به تساهل در عقاید افراد است. دموکراسی قرن ۲۰ بر خلاف آنچه که برخی می‌اندیشند نتیجه لیبرالیسم قرن ۱۹ است و نه دموکراسی دولت شهرهای یونان.^۲

۱.۱.۲. انواع دموکراسی

هدف از دموکراسی تأمین آزادی فرد و فضیلت مدنی یا برابری سیاسی است. این هدف در اشکال مختلفی از مشارکت سیاسی مستقیم و غیر مستقیم مردم تجلی می‌یابد. به طور کلی انواع دموکراسی را می‌توان به سه دسته محصور دانست.^۳

۱.۱.۲.۱. دموکراسی مستقیم (مشارکتی)

در این نوع دموکراسی، مردم مستقیماً در امور قانون گذاری مشارکت دارند و امور اجرایی در سطح قوه مجریه و قضائیه به گروهی سپرده می‌شود که به صورت قرعه کشی انتخاب می‌شوند. تحقق این نوع دموکراسی مستلزم وجود جوامع کوچک و اندک است زیرا همه مردم باید بتوانند در یک جا گرد آمده و به وضع قانون بپردازند لذا با جوامع پر جمعیت امروزی سازگار ندارد.

۱. جلایی پور، حمیدرضا، جامعه شناسی جنبش‌های اجتماعی، انتشارات طرح نو، تهران، ۱۳۸۱ ش، ص ۲۵۷ - ۱۶۸.

۲. خاتمی، سید محمد، مرد سالاری، انتشارات طرح نو، تهران، ۱۳۸۰ ش، ص ۱۳۴.

۳. قاضی شریعت پناهی، ابوالفضل، پیشین، ص ۱۳۳.

۱.۲.۱.۱. ۲. دموکراسی غیر مستقیم (دموکراسی بر اساس نمایندگی)

در این نوع دموکراسی نمایندگان منتخب مردم به امور قانون گذاری، قضایی و اجرایی می‌پردازند و مردم به طور غیر مستقیم در امور مشارکت می‌ورزند عیب این نوع دموکراسی این است که نمایندگان پس از انتخاب خود را متعهد و پاسخگو به خواسته‌های مردم نمی‌بینند.

۱.۲.۱.۱. ۳. دموکراسی نیمه مستقیم

مخلوطی است از دموکراسی مستقیم و دموکراسی غیر مستقیم. در این رژیم به طور کلی رهبری سیاسی امور کشور به عهده نمایندگان ملت است اما در بعضی موارد خاص مخصوصاً در قانون گذاری‌های مهم و قانون اساسی، مردم مستقیماً مداخله می‌کند به طور کلی رویه‌های دموکراسی نیمه مستقیم بر قرار ذیل است:

یک - **وتوی مردم:** در این رویه پس از آن که یک قانون به تصویب پارلمان رسید، در صورتی قطعیت قانونی می‌یابد که طی مدت معین و مفروض، تعداد معینی از مردم (حد نصاب) نسبت به آن قانون اعلام مخالفت نمایند.

در صورت اعلام رأی مخالف مذکور، قانون به آرای عمومی مردم گذارده می‌شود. اگر اکثریت واجدین حق رأی یا هیئت رأی دهندگان رأی مخالف دهند آن قانون تصویب نشده و مردود تلقی می‌شود. البته باید به این نکته توجه داشت که اکثریت واجدین حق رأی با اکثریت افرادی که در رأی دادن شرکت می‌کنند تفاوت دارد. مثلاً اگر در یک کشور تعداد کلیه افرادی که طبق قانون، واجد حق رأی هستند پنج میلیون نفر باشند.

برای رد قانون مصوبه پارلمان باید بیش از دو میلیون و پانصد هزار رأی مخالف اعلام شود ولی اگر از پنج میلیون رأی دهنده فقط یک میلیون نفر در رأی دادن شرکت کنند و اگر تمام این یک میلیون نفر هم رأی مخالف دهند آن قانون رد شده تلقی نمی‌شود و بالعکس قطعیت قانونی می‌یابد. موارد عملی این سیستم بسیار نادرست و مثال آن را از جنبه نظری، در قانون اساسی ۱۷۹۳ فرانسه می‌توان دید.

دو - **رفراندوم (همه پرسی):** از بعضی جهات بین رفراندوم و توی مردمی وجوه تشابهی به نظر می‌رسد زیرا در رفراندوم همه مردم نسبت به یک متن قانونی اعم از تقنینی یا تأسیسی مستقیماً نظر می‌دهند معذالک بین دو رویه مذکور جهات افتراقی وجود دارد که به قرار ذیل است.

اولاً در سیستم و توی مردم، قانون تحت شرایط اجمال کننده تصویب شده است یعنی کیفیت متزلزل دارد

و در صورت قطعی خواهد شد که شرایط مبطله پدید نیاید.^۱

به این ترتیب وتوی مردم رویه‌ای است برای رد قانون تصویب شده اما فراندم در دموکراسی نیمه مستقیم آخرین مرحله حقوقی آیین قانون گذاری است، یعنی رأی اکثریت برای تصویب لازم است. ثانیاً در مورد وتوی مردم وقتی قانونی ملغی و مردود محسوب می‌شود که اکثریت واجدین حق رأی، رأی مخالف داده باشند. در صورتی که در فراندم نتیجه بر اکثریت افرادی که رأی داده‌اند محاسبه می‌شود یعنی اگر اکثریت کسانی که رأی داده‌اند (ولو به نسبت واجدین رأی در اقلیت باشند) رأی مخالف داده باشند قانون ملغی الاثر است ولی چنانچه رأی موافق داده باشند قانون تصویب شده تلقی می‌شود.^۲

الف) دلیل فراندم: فراندم یک شیوه و روش مراجعه به آرای عمومی در جهت شناسایی و تضمین حق تعیین سرنوشت و احترام به حق حاکمیت مردم می‌باشد. این حق در بیشتر اسناد بین‌الملل همچون منشور سازمان ملل - اعلامیه اعطای استقلال به کشورها و ملت‌ها، اعلامیه جهانی حقوق بشر و میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی و میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی و قطعنامه‌های سازمان ملل، رویه دولت‌ها و قوانین اساسی ملل تمدن، افکار عمومی، نهادهای جامعه مدنی جهانی به رسمیت شناخته شده است. در قانون اساسی ایران در اصول ۶، بند ۳ اصل ۱۱۰ و ذیل اصل ۱۷۷ پذیرفته شده است.

ب) ضرورت مراجعه به همه پرسی: مفهوم ابدی از قوانین بشری وجود ندارد و مردم پیوسته حق دارند قانون اساسی خود را مورد بازنگری قرار داده و یا آن را اصلاح کرده یا کلاً تغییر دهند. هیچ نسلی نمی‌تواند نسل‌های بعدی خود را ملزم و تابع قوانین خود سازد. (اصل ۲۸ اعلامیه حقوق بشر و شهروند).

برای مثال انقلاب سال ۱۳۵۷ از طریق فراندم ۱۲ فروردین سال ۱۳۵۸ حق طبیعی و مشروع خود در انتخاب نظام سیاسی و حق تعیین سرنوشت را به اجرا گذاشت. از این رو مراجعه به همه پرسی در راستای احترام به حق حاکمیت مردم و فراهم کردن زمینه‌های مشارکت فعال مردم در زندگی سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی می‌باشد و توان و قابلیت‌های ملی را برای ایجاد همبستگی بیشتر و تقویت پایه‌های حاکمیت ملی بسیج نموده، تمامیت ارضی، استقلال و یکپارچگی کشور را در مقابل عوامل تهدید کننده و آسیب رسان بیمه می‌کند.^۳

ج) ماهیت همه پرسی: ۱- همه پرسی مشورتی: اگر همه پرسی پیش از شکل گیری قانونی مورد استفاده

۱. عالم، عبدالرحمن، بنیادهای علم سیاست، چاپ یازدهم، نشر نی، تهران، ۱۳۸۳ ش، ص ۳۱۶.

۲. عاملی، حشمت الله، مبانی علم سیاست (دموکراسی و تحدید قدرت)، انتشارات پیک ایران، تهران، ۱۳۴۶ ش، ص ۳۹۶.

۳. ایمانی، ناصر، فراندم و چرایی آن، نشریه رسالت، ۱۳۷۹/۱۲/۸.